

Валерій Смолій, Лариса Якубова
ДОНЕЧЧИНА Й ЛУГАНЩИНА:
МІСЦЕ В МОДЕРНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ
НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРОЕКТІ

У статті на основі дослідження історичної динаміки державних практик регулювання міжнаціональних взаємин на Сході України та інтеграції регіональної ідентичності в загальнонаціональний та загальнодержавний контекст розкриваються властиві регіону форми міжетнічної та соціальної взаємодії, окреслюються сучасні тенденції та перспективи їхнього розвитку. Зазначено, що давно назріле прирощення історично-теоретичного знання із зазначеної проблематики здатне стати запорукою розробки дієвих програм інтеграції регіональної спільноти до загальноукраїнського соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного контексту.

Ключові слова: національний проект, національна ідентичність, етнонаціональна специфіка, Донеччина, Луганщина.

Концептуальне осмислення місця Донбасу в історії України та Росії, як і ролі в ній етнічного чинника, є надзвичайно актуальним. Актуальність цієї проблеми обумовлюється не тільки гостротою “донбаського розламу” та необхідністю протистояння “російському виклику”, а й внутрішніми потребами сучасного етапу українського націєтворення.

Якщо російські історики під тиском офіційної доктрини Кремля вже визначилися із власними підходами і не мають загалом намірів відхилитися від дискурсу “Новоросії” (справа лише за селекцією фактичного матеріалу), а також активно “приватизують” концепцію Террі Мартіна про СРСР як “імперію позитивної дії”, то завдання, які постали перед вітчизняними дослідниками, видаються значно більш суперечливими і цікавішими. Розмаїття вже існуючих історичних, культурологічних, політологічних, етнологічних підходів до теми формує широке поле для узагальнень та плідної наукової дискусії.

Особливості етнонаціонального ландшафту Донбасу та відповідна йому регіональна ідентичність традиційно перебувають в епіцентрі суспільних і наукових баталій. Намагаючись з’ясувати причини проблем, що супроводжують процес українського націєтворення як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівні, суспільствознавці цілком слушно звертаються до історії, розуміючи, що в сучасному своєму вигляді Донбас є продуктом попереднього розвитку. Соціально-економічна, суспільно-політична та етнокультурна минувшина

Донбасу є непересічним феноменом, що формувався вражаючими уяву темпами. Колонізація й господарське освоєння краю відбувалися в рамках імперських проектів (російського і радянського), зацікавлених у нівелюванні регіональної специфіки. Втім, не менш потужними чинниками модерної історії Донбасу стали народження й нестримний розвиток українського етнотериторіального проекту, південно-східні кордони якого проходили Донецьким краєм. В єдності й боротьбі цих різноспрямованих історичних векторів викристалізувалася специфіка Донбасу.

Прадавні мешканці Дикого Поля – кочовики (Єдисанська, Буджацька, Джамбуйлуська та Єдичкульська ногайські орди) – остаточно втратили контроль над ним наприкінці XVIII ст. В 1789 р. їм було заборонено пересуватися кочовищами Південно-Східної України. З цього часу цивілізаційний вектор розвитку Донбасу змінив свій напрям. На зміну світу кочовиків та воєнним небезпекам, що він породжував, прийшла землеробська цивілізація в її імперській формі. Катерина II продовжувала курс Петра I, щоправда, в європеїзованій версії освіченого абсолютизму. В її часи донецький степ став домівкою для десятків тисяч піонерів цілини, що походили з різних країн і народів. Розпочалася епоха бурхливих етнодемографічних процесів: до стихійної селянсько-козацької колонізації додалася низка імперських проектів, що мали в стислі строки залюднити донецький степ. По суті, однак, завдання імператриці були тими самими, що й у Петра I: швидка колонізація опанованих територій, стабілізація внутрішньої суспільно-політичної ситуації, зміцнення кордонів, своєчасне надходження податків до державної скарбниці, поповнення зростаючої імперської військової потуги рекрутами, забезпечення умов і місць дислокації військ.

На відміну від решти історичних регіонів, імперії не довелось у Південно-Східній Україні долати опір державницьким традиціям. Розроблений Катериною II шаблон державного та адміністративно-територіального устрою затверджувався тут автоматично, без будь-яких дискусій, які не було кому вести. Місцева еліта сформувалася впродовж трьох десятиріч шаленої роздачі рангових земель за заслуги під час завоювання провінції чи як аванс за її подальшу колонізацію. Тобто, вона була цілковито імперською, залежною від імператорського двору і позбавленою будь-яких зв'язків із краєм, окрім суто майнових.

Наприкінці XVIII ст. Донеччина та Луганщина, що перед тим були краєм козацьких вольностей та кочовищ степовиків, перетворилися на строкатий не лише в етнічному, а й у соціальному плані регіон. Розділені становими та адміністративними кордонами, тут мешкали представники 27 етнічних груп. 61,3% мешканців тогочасної Азовської губернії складали українці. Більш як втричі поступалися їм росіяни (20,51%), частка греків сягала 7,33%, вірмен – 6,13%,

молдаван – 2,5%, на решту громад припадало трохи більше 2%¹. Отже, абсолютну більшість першопоселенців донецьких степів становили етнічні українці. Більше того, український колонізаційний вектор за своєю потужністю, незважаючи на несприятливу внутрішньополітичну ситуацію, залишався поза конкуренцією, навіть попри фактичну протидію влади стихійній селянській колонізації.

“Переступивши” через Надазов’я, імперська Росія сконцентрувала всі свої ресурси на укоріненні в Причорномор’ї. В той час, як у Криму здійснювалася політика детатаризації, а Одеса перетворювалася на ворота Європи та мультикультурне європейське місто, Донеччина і Луганщина існували в режимі завойованих і “підзабутих” провінцій – навіть без сталої системи державного управління. Господарське освоєння набутих земель відбувалося неспішним темпом: завдяки колосальним масивам цілих земель провідною галуззю господарства як колоністів (скажімо, греків), так і поміщиків залишалося випасне тваринництво. Неминаючі воєнні тривоги та епідемії, що їх супроводжували, також суттєво стримували прогресування регіону, незважаючи на величезний, і на той час вже розвіданий, промисловий потенціал. Результати колонізації регіону за часів кріпосництва виглядали таким чином: населення зросло більш ніж у 2,5 рази, 72% були українцями, 19% – росіянами. Частка населення іноземного походження стало зменшуватися на тлі неспинного зростання перших двох етнічних складників². Втім, спрощувати тогочасну етнонаціональну ситуацію, наголошуючи на чисельній перевазі української складової, не доводиться.

Колоніальний фактор (попри те, що низка авторів відзначають нетиповість російського колоніалізму) саме в Донбасі набув надзвичайно виразної форми внаслідок того, що його природна (силами переважно українців) і державна колонізація відбувалися впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. шаленим темпом, а згодом ще й хронологічно нашарувалася на епоху Великих реформ. Остання докторинним чином переформатувала засади соціально-економічного та суспільно-політичного відтворення суспільства. На тому етапі колонізація здійснювалася силами українсько-російського етнічного конгломерату, складові якого ще не стали на шлях національного самосвідомлення. Українсько-російський союз, обрамлений в триєдиний концепт “самодержавства – православ’я – народності”, відіграв вирішальну роль в інтеграції “Дикого Поля” у російський імперський проект. Це, однак, не означало, що союз той був збудований на паритетних засадах. Українці були кровно зацікавлені в колонізації Східної України: тут вони набували землю, якої чимдалі більше бракувало в українських етнографічних землях, та намагалися знайти порятунок

¹ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII – поч. XX ст.) – Артемівськ, 2010. – С. 18.

² Там само. – С. 36.

від закріпачення. Влада ж (в особі російського чиновництва та поміщиків) використала українську колонізаційну енергію в інтересах зміцнення імперії, і не більше того. Колоніальний фактор позбавив чисельно домінуючу етнічну групу – українців – можливостей суттєво впливати на напрямок соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку краю, оскільки вони тут, як ніде в решті історичних регіонів України, складали мізерну частку імперської еліти. Замкненість українців в межах селянського стану залишалася вирішальним фактором їхнього підпорядкованого становища.

Значно сприятливішими були умови соціально-економічного розвитку та етнокультурного відтворення низки нечисленних громад іноземних колоністів, що з'явилися в регіоні внаслідок державної колонізації. Іноземні колоністи складали особливий стан особисто вільних землеробів, зі значними земельними наділами, користувалися в межах колоній правом самоврядування і навіть створили колоністські округи з власною адміністрацією³. На таких засадах відбувалося життя в Маріупольському німецькому колоністському окрузі та Маріупольській грецькій окрузі, що цілком розташовувалася на теренах сучасної Донеччини.

Втім, говорити про те, що вони спроможні були скласти хоч якусь конкуренцію потужному вектору імперської уніфікації, не доводиться. Отримавши від російських імператорів небачені в країнах виходу земельні ділянки, нечувані економічні та станові пільги, колоністи перетворилися на надійну опору імперської присутності. Власне, для цього вони й були покликані російськими самодержцями. Покладені на них сподівання щодо створення осередків зразкових аграрних виробництв вони виправдали. Найбільш виразними були досягнення німців та менонітів. Однак і ціна за статус колоністів була відповідною: цілковита лояльність щодо імперії. Окружні колоністські начальники призначалися для них з числа росіян. Власне, до епохи Великих реформ колоністи жили невеликими замкненими етноконфесійними громадами, не інтегруючись у внутрішнє життя регіону, що їх оточував.

Механізм взаємодії колоністських органів самоврядування та місцевої гілки влади ефективно працював у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Він стояв на сторожі виняткового статусу іноземних колоністів у кріпосницькій Росії, але чимдалі, тим більше стримував соціально-економічний та національно-культурний поступ регіону загалом. Реформи 1860–1870-х рр. стали висхідним пунктом руйнування ідилії колоністських округів. У 1859 р. Грецьку округу, в 1871 р. – німецькі та єврейські колонії підпорядкували громадянському управлінню.

³ Див.: Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799 – 1876 гг. / Под ред. О.В.Коноваловой. – Том 1. – Одеса, 1998. – С.28.

З цього часу були запущені механізми асиміляції етнічних меншин. Провідниками русифікації виступали реформовані школи, суди, земства, а також органи влади та управління. Всі вони перетворювалися на потужні осередки генерування процесів державної, адміністративно-територіальної та етнокультурної стандартизації, які лежали в підоснові модернізації Російської імперії. Згодом саме на них більшовики, а за ними і радянська історіографія покладуть відповідальність за жакливе культурне становище низки етнічних громад. Нестерпні умови існування в царській “тюрмі народів” стануть лейтмотивом дискурсу переможної ходи більшовицької революції 1917 р.

Бездумне культивування ленінської тези про русифікаторську діяльність царату поза контекстом складних соціально-економічних та етнокультурних процесів у тогочасній Східній Україні означає не що інше, як вульгаризацію історії України. Воно неспроможне дати відповіді на низку важливих питань по суті, оскільки взаємини, що виникали між місцевими етнічними громадами в процесі співжиття та взаємодії, виходили за межі простого культурного обміну чи асиміляції. Одне зрозуміло: кількісне домінування українців не забезпечувало їм не те що культурного домінування, але й достатнього для власного етнозбереження впливу. З іншого боку, беззастережне панування російської мови, як мови *офіційного* спілкування, освітніх і культурних установ у регіоні, також не було рівнозначним русифікації місцевих етнічних громад. Навіть у середовищі багатонаціонального колективу різночинської інтелігенції русифікація лише розпочиналася (це яскраво ілюструє історія грецького, німецького, єврейського просвітницького рухів). Обопільне існування і доволі тісне виробниче спілкування низки етнічних громад як міста, так і села обмежувалося сферою трудових процесів і не викликало ще скільки-небудь помітних зрушень у матеріальній і духовній культурі традиційних громад, що родичалися, спілкувалися у власному – доволі вузькому – колі. Земський рух не встиг набрати сили (варто нагадати, що земські школи з’явилися в регіоні, та й то лише там, де існували земства, наприкінці XIX ст.). Мережа земських шкіл та міністерських училищ зростала в геометричній прогресії, однак результати їх діяльності не варто переоцінювати.

Натомість слід наголосити: перетворення російської мови на офіційну мову та мову міжетнічного спілкування в регіоні на межі XIX–XX ст. неприпустимо ототожнювати із мовною русифікацією. Справді, життя змушувало всі етнічні громади в офіційному та виробничому житті послуговуватися російською мовою як засобом комунікації, але про мовну асиміляцію в жодному разі не йшлося. Так, німецькі, єврейські та грецькі села мали в своєму середовищі одну-двох осіб, за допомогою яких відбувалося спілкування громади з імперськими органами влади й управління та уповноваженими

особами. Однак величезній масі селян російська мова залишалася незрозумілою. Городяни, звичайно, володіли нею на рівні побутового спілкування на базарі, в крамниці, проте родинне життя залишалося сферою цілковитої етнічної традиційності. Змішані шлюби були явищем винятковим. Вони не просто не практикувалися, а й засуджувалися всіма етнічними громадами.

Інтенсивні процеси так званого культурного обміну торкнулися лише двох соціальних груп і набули неспівставного характеру і форм. По-перше, доволі широко вони охопили землевласників і підприємців, які в пореформену добу об'єднали свої зусилля в справі перевладнання державного організму на нових соціально-економічних засадах. Створювані ними сімейні союзи стали основою формування правлячої еліти оновленої Російської імперії, що, у свою чергу, плекала нову, позанаціональну за своєю суттю – імперську – культуру/ідентичність. По-друге, на протилежному полюсі перебувала нова для імперії соціальна верства – робітництво, що, як доведено генерациями російських, радянських, вітчизняних і закордонних дослідників, у своїй переважній масі складалася з російських селян, які не мали в місцях виходу засобів існування. На підприємствах Донбасу вони були поставлені в такі умови існування, що говорити про будь-який культурний обмін не доводиться. Ця спільнота перетворилася на осередок маргіналізації та об'єкт нещадної експлуатації. Існуючи в цій системі координат аж до 1917 р., вона акумулювала руйнівний потенціал ненависті як до іноземних інженерів та спеціалістів, які працювали поруч із ними на підприємствах, але фактично жили в “паралельному світі”, так і до правлячої еліти, подібність до якої обмежувалася лише розмовною мовою.

Об'єктивно внаслідок навздогінної пореформеної модернізації Російської імперії, що супроводжувалася системним реформуванням суспільно-політичної сфери, наприкінці XIX ст. російська мова перетворилася на мову міжетнічного спілкування в Південній Україні загалом, Східній зокрема. Жодна з мов, що існували тут, не спроможна була конкурувати з нею, оскільки вона була мовою державних структур, земських навчальних закладів, науки, преси, високої культури. Мови решти етнічних громад поволі витіснялися на периферію побутового вжитку. За культурами етнічних меншин міцно закріпилося тавро меншовартісності. Низка етнічних громад втратили національну писемність (так було, скажімо, з маріупольськими греками⁴). Окремі етноси існували, взагалі не маючи писемної традиції (молдавани, гагаузи, роми тощо). Асимілятивний тиск російської культури

⁴ Маємо на увазі втрату новогрецької писемної традиції в будь-якому з поширених у Греції видах: кафареуси чи димотики. Маріупольські діалекти, ймовірно, вже в Криму розвивалися поза впливом грецької писемної культури, а за умов ізоляції Грецького автономного округу оформилися як безписемні мови.

пришвидшував розмивання нечисленних міських нацменгромад, і вже на початок ХХ ст. питання етнокультурного виживання дисперсного населення набуло надзвичайної гостроти.

У змальованих обставинах залучення українського етнічного компонента до сфери впливу імперського етнічного ядра було завданням державної ваги. Триєдине етноядро було конче потрібне царату в імперську епоху – саме воно забезпечувало переконливу асимілятивну більшість “Російської” імперії. Воно ж було невичерпним джерелом воєнних, культурних, управлінських кадрів – найчисельнішої в Європі бюрократичної армії, що тримала залізною рукою інородські й тубільні околиці імперії та асимілювала дисперсні меншини. Однак, не варто забувати, що самі росіяни на той час не були повноцінною нацією (це, зокрема, проявлялося й у розмитості уявлень про межі російського/українського/білоруського народів). Народ, як етнокультурна основа модерного російського проекту, та імперська еліта існували в “паралельних” світах. Саме в таких обставинах найбільш мультикультурний етап етнічної історії Донбасу в складі Російської імперії добігав свого кінця.

В добу пореформеної індустріалізації в імперській Росії дійсно зародилися і почали зміцнюватися осередки етнокультурної маргіналізації та асиміляції, однак не вони визначали традиційне етнокультурне обличчя регіону. Все почало стрімко змінюватися відтоді, як місто поволі трансформувалося в центр суспільно-політичного та економічного життя Донеччини та Луганщини, а Донбас з умовної назви геологічного феномену перетворився на назву промислового району зі специфічними принципами соціальної організації.

Фундаментальні зміни в базисі соціально-економічних процесів, що лежали в основі етновідтворення громад Донбасу як складової частини Східної України, пов’язані з радянською добою. З ними ж пов’язана переважна більшість його сьогоденних проблем.

Попри те, що на Донбасі розміщувалися 7 з понад 30-ти національних районів України, не вони й не політика коренізації (українізації) закарбувалися в пам’яті місцевих мешканців. Міжвоєнний період увійшов в обивательську пам’ять як епоха індустріалізації, впродовж якої Донбас перетворився на флагмана виробничої потуги УРСР. Не національні школи, а новобудови часів сталінської індустріалізації сформували основу ментальної матриці наступних поколінь донбасівців. Щоправда, була й утаємничена складова їх своєрідної “історичної амнезії” – замовчувані, але від того ще жахливіші згадки про колективізацію і Голодомор, Великий терор і депортації за національною ознакою. Саме вони виявилися вирішальним фактором досягнення лояльності місцевих етнонаціональних громад до радянської влади загалом, русифікації зокрема. Радянська масова культура і пропаганда блискуче упоралися із завданням видалення з колективної пам’яті донбасівців цілих шарів свідомості, відповідаль-

них за самоідентифікацію, патріотизм і розуміння терміна “батьківщина”. Після Великого терору з його національними справами⁵ місцеві громади отримали надійне щеплення від будь-якого “штаму” націоналізму.

Міжвоєнний період по праву посідає центральне місце в етнонаціональній історії Донбасу. Саме за часів політики коренізації вирішувалося, яким етнокультурним шляхом надалі йтиме людність регіону. Донбас став своєрідним полігоном, на якому випробовувалися постулати “теорії боротьби двох культур”.

Кремлівська партійно-державна верхівка розглядала Донбас як прототип майбутнього етнокультурного проекту, що згодом, втілюючись у значно більш урізаному за початкову версію (Всесвітній Союз Радянських Республік) вигляді, отримав назву “радянський народ”. Саме з огляду на Донбас партійні догматики розробляли стратегічні плани тотальної денационалізації радянського населення. Врешті, саме Донбас перетворився на специфічну лабораторію із особливими формами етносоціальної взаємодії. Село в ньому (а нині частка сільського населення тут є чи не найнижчою в Європі (!)) з життєдайного джерела національної культури перетворилося на аутсайдера соціального життя. Міста, що натомість задавали цьому життю тон, перетворилися на постійний міграційний вир. Суттєвість частки мігрантів і хронічно плинного населення, економічно, ментально і культурно не пов’язаного з регіоном і Україною, стала визначальним чинником соціогуманітарного розвитку регіону.

Більшовики зробили свою ставку на пролетаріат та його ментальність, і не схибили. Універсальною знахідкою тогочасних політтехнологів став своєрідний симбіоз удавано народної влади та насадження стандартів пролетарської культури в якості масової. В патронально-клієнтарних відносинах, що склалися саме в той час, пролетаріату давали можливість відчувати себе гегемоном і диктувати свою волю решті соціальних груп Донбасу. Це своєрідне “загравання” влади (що по факту паразитувала на тілі Країни рад) із найчисельнішою соціальною верствою надало цій владі небачений ресурс стійкості. Побічним наслідком цього хворобливого зв’язку трударів і влади була соціокультурна деградація не лише регіону, а й країни загалом.

Важко пригадати інший такий випадок, де б етнічна більшість зазнала цілковитої й що, найважливіше, стратегічної поразки у питаннях власного етнокультурного і, відповідно, державного розвитку.

Попри показну інтернаціоналістську форму більшовицької влади сталінської епохи вона виступала потужним фактором процесів денационалізації, основою яких стала навздогінна модернізація. Власне, всією своєю практикою вона втілювала більшовицьку концепцію

⁵ Див.: Нікольський В.М., Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О. Книга пам’яті греків України. – Донецьк, 2005. – С. 224-226.

неминучої, більше того – історично прогресивної асиміляції. Оскільки ж міста Донбасу так і не стали повноцінними центрами урбанізації, а лише – поселеннями “при” шахті / заводі, то й етносоціальні та етнокультурні процеси тут зазнали непередбачуваних мутацій. Асиміляція відбувалася на вкрай урізаному соціальному ґрунті з усіма відповідними наслідками.

Найстрашніше те, що більшовикам вдалося не лише упокорити етноси Донбасу і знищити в їх середовищі щонайменші паростки вільнодумства, а й фактично витруїти історичну пам’ять народу в усіх її етнічних формах. Неприродно стрімка урбанізація спростила це завдання радянських пропагандистів: на кінець 30-х рр. сільське населення регіону зменшилося в півтора рази, натомість кількість городян зростає шестеро (!). В 1939 р. вже 68% українців регіону були городянами⁶. На відміну від ситуації 1920-х рр., за даними перепису 1939 р., з 28 міст Сталінської області росіяни становили абсолютну більшість лише у двох (м. Орджонікідзе та Комсомольськ). Українці складали поважну частку в міському пролетаріаті (на 1939 р. їх в абсолютних числах нараховувалося 1 567 098⁷). Однак зростання російської частки пролетаріату Донбасу відбувалося значно потужніше і передовсім за рахунок міграції. Означені тенденції ще більш увиразнилися в другій половині ХХ ст.

В повоєнну добу догма про пролетарський інтернаціоналізм, здавалося, втілювалася в радянському Донбасі майже буквально. На пальцях можна перерахувати етнічні групи Радянського Союзу, які не делегували своїх представників до багатомільйонного пролетаріату регіону. Мешкаючи у типових бараках, гуртожитках, сталінках і хрущовках, подібних наче близнюки робітничих містах і містечках з однаковими назвами площ і вулиць, виховуючи дітей у збудованих за типовими проектами садочках і школах, вони стрімко втрачали зовнішні ознаки етнічності. Одноманітний радянський “ширпотреб” перетворював жінок і чоловіків на безлику сіру масу. Хіба що циганські квартали Макіївки та Слов’янська мерехтіли яскравим етнічним колоритом. Затвердження російської мови як мови міжетнічного спілкування підштовхувало радянських теоретиків зробити такий висновок: “ера зникнення/стирання національних відмінностей настала. Не за горою інтернаціоналізація у світовому масштабі”. Яким би умотивованим тоді цей висновок не видавався, він був передчасним.

Постійні “довливання” населення та його надзвичайна рухливість стали причиною того, що мешканці Донбасу виявилися найбільш піддатливими до засвоєння широко пропагованого міфу про виникнення нової історичної, наднаціональної за своєю суттю, спільноти –

⁶ Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф.Р. – 4249. – Оп. 1 доп. – Спр.26. – Арк.2.

⁷ *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.). – Донецьк, 2011. – С.54.

“радянського народу”, принципово нової історичної, соціальної та інтернаціональної спільності людей, поєднаних спільними територією, господарством, соціалістичною за змістом культурою, союзною загальнонародною державою й загальною метою – побудовою комунізму. Після відповідних промов Леоніда Брежнєва (на XXIV (1971 р.) й XXV (1976 р.) з'їздах КПРС) дискурс про виникнення в СРСР внаслідок соціалістичних перетворень та зближення трудящих класів і прошарків всіх націй і народностей принципово нової історичної форми етнонаціонального співжиття безумовно запанував у суспільно-політичній і науковій думці. Мовною основою цієї штучної, прискіпливо цензурованої компартійною верхівкою культури, що розбудовувалася штатними діячами науки і культури в рідчизні “радянського реалізму”, з цілком зрозумілих причин була проголошена російська. У повоєнний час вона справляла вирішальний вплив на поступ етнокультурних процесів в усіх союзних республіках. Не був винятком і Донбас. Більше того, саме такі промислові центри та відповідні їм демографічні анклавні виступали плацдармами просування радянського позанаціонального проекту. Не випадково русифікація тут практично не зустрічала опору.

За 30 років з 1939 до 1969 в Україні кількість міст і селищ міського типу зросла з 733 до 1242 (на 63%⁸). “Темпи” (це слово було улюбленим штампом в арсеналі партійно-радянських пропагандистів) були вирішальним фактором у проголошеному змаганні із розвиненими країнами. “Наздогнати й перегнати” – ця ідея фікс формувалася не лише свідомість радянських громадян, а й їхнє життя. Слово “якість” у ньому не лишалося місця. Життя радянських людей впродовж десятиліть визначалося не в системі координат поняття “якість життя”, а в системі координат поняття “щоденний подвиг”.

“Оцінюючи минуле, сьогодні неймовірно важко визнати, що багато втрат тих років були марними, що можна було обійтися без голоду та втрат, без нелюдського напруження та безмежної самовіддачі. Адже мова йде про мільйони людей, багато з яких щиро вірили в необхідність жертв та злигоднів, до кінця впевнених у своїй історичній правоті”⁹. Звичайно, можна сперечатися про чисельне домінування тих, хто був переконаний у “необхідності жертв та злигоднів”. Певніше пресловуту більшість переконали у невідворотності жертв, поставили в такі умови, де вибору не було. Колосальні гуманітарні, соціальні та демографічні втрати, жертви та випробування були платою Донбасу, як і України, як і Росії, за амбіції та ілюзії купки політичних авантюристів, які не вважали за потрібне рахуватися з

⁸ Народне господарство Української РСР у 1972 році. Статистичний щорічник. – К., 1974. – С. 8.

⁹ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). – Донецк, 1998. – С.241.

історичними, соціальними та економічними законами і прагнули створити комуністичну утопію за будь-яку ціну. Тобто ціною життя і здоров'я мільйонів людей.

У зв'язку зі зазначеним вище, слід наголосити – допоки уявний Донбас не позбавиться комплексу жертви в сенсі благодійника України, і не усвідомить свій реальний статус жертви – в сенсі жертви комуністичного режиму, його майбутнє залишатиметься під загрозою.

Відірвані від родинних коренів, звичайного укладу життя, вчорашні селяни зустрілися в містах Донбасу “із сумною реальністю 30-х років: войовничою антирелігійністю, ідеологічною обробкою, відчуттям ворожості оточення, безкультур'ям, що панувало серед робітництва новобудов... Певна штучність урбанізації за директивними планами призвела до трансформації міста як системи, що саморозвивається, у своєрідний додаток до промислових підприємств, населення якого не мало нормальних умов до пристойного життя”¹⁰. Радянська влада була не така вимоглива до надання статусу міста, як царська. Для неї основним був критерій чисельності населення. Втім, так само як новопосталі в часи сталінської індустріалізації міста не були містами в повному сенсі цього слова, не був таким і пролетаріат, що в них мешкав. Це була його своєрідна сталінська демоверсія. Так само як і колгоспне та радгоспне селянство – абсолютно умоглядні класи, що не мали жодного стосунку до марксової теорії.

Радянська історія Донбасу засвідчує – без послідовної гуманізації та демократизації суспільного життя соціально-економічна модернізація та урбанізація перетворюються на порожній звук. Якщо ідея економічного прогресу не підпорядковується меті соціального прогресу загалом, прогресу людини зокрема, вона втрачає сенс. На прикладі Донбасу це видно якнайкраще. У Луганській області, на території якої на зорі радянської влади статус міста офіційно мали лише Луганськ і Старобільськ, за переписом населення 1989 р. питома вага міського населення становила 86,4%. Але чи позначалося це позитивно на якості життя луганчан?

Результати більшовицької урбанізації співставні із результатами заявленого ними на зорі узурпації влади “перестрибування” через соціально-економічну формацію. Найбільш важливий урок радянської історії полягає в наступному – ані подолати соціально-економічну формацію впродовж життя одного-двох поколінь, ані штучно прискорити соціальне і ментальне дозрівання суспільства, ані виростити повноцінні міста без усталених сторіччями традицій міського життя неможливо. Це – профанація і політична афера. Наслідки таких експериментів, передовсім у ментальній сфері, надзвичайно тяжкі.

¹⁰ Гогохія Н.Т. Урбанізаційні процеси в Донбасі в 30-х рр. ХХ ст. // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – Луганськ, 2006. – С. 310-326.

Вигаданий в радянські часи міф “пролетарської слави”, констатує В. Торба, в період незалежності обернувся для мешканців болючим тягарем і розбився об потребу виживання¹¹. Донбасу понад усе хотілося, щоб на нього звернули увагу, і цим вправно користувалася проросійська пропаганда, апелюючи до притаманних саме цій землі глибинних почуттів. Не в останню чергу – і до настроїв тих прошарків населення, які у 90-і роки реалізували себе в аурі сили, шалених прибутків, насилля тощо. Серед мешканців регіону, що стали заручниками історичного зламу, знайшлося чимало тих, хто в стані екзальтації схопився за автомат. Кілька десятиліть поспіль культивована комуністично-партійним проводом пролетарська матриця мислення відіграла в цьому не останню роль. Домінування в суспільному дискурсі так званого “більшовицького пролетаризму” – це і є основне джерело проблем Донбасу.

Не позбавлені доречності розмірковування Г. Куромії, який нагадавав: “Коли радянська імперія розпалася, Донбас одразу став найпроблемнішим регіоном для Києва. Справа навіть не в тому, що Донбас має дуже значну частку російськомовного населення чи дуже зрусифікований мовно та культурно. Хоч як би Київ не намагався розбудувати націю, Донбас діяв як антистолична козацька земля, що чинить спротив цій розбудові. Це створює трохи іронічні політичні труднощі для Києва, бо теперішнє національне відродження засновують на козацькому міфі, а Донбас у такому разі видається “найукраїнськішим” з усіх регіонів України”¹².

Останнє зауваження науковця в контексті загальної лінії виписаної ним історії Донбасу – “історії не націй і не націоналізму” – виглядає найбільш наближеним до квінтесенції історичного шляху Дикого Поля – українського Донбасу. Мається на увазі своєрідний культ вольниці, чи то – **непідвладності будь-якій владі**, який впродовж століть продукується донбаським середовищем, і який неодноразово втілювався тут у жорстокі козацько-селянські повстання та, врешті, наймасовіший в масштабах світової історії анархістський рух під проводом Н. Махна. У цьому історичний контекст Донбасу значно ближчий до історичного контексту запорозького козацтва, аніж до Дикого Заходу, співвіднесення із яким робить неможливою соціально-економічна складова розділених простором і часом процесів колонізації.

Слід наголосити, що як в історії козацтва, так і в історії Донбасу прагнення “непідвладності” зіграло злий жарт із його носіями. В поєднанні із правовим нігілізмом, соціальною апатією та суспільно-політичною неписьменністю сучасних мешканців Донбасу жага не

¹¹ Торба В. Окупація Донбасу розпочалась задовго до трагічних подій весни-літа 2014 року // Режим доступу: zik.ua/valentyn_torba_okupatsiya_donbasu.

¹² Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-ті роки. – К., 2002. – С.478.

перебувати ні під чією владою, доволі кумедно, але від того – ще більш загрозливо матеріалізувалася у псевдореферендумах. На жаль, при всій своїй “оперетковості” ці акти “народного волевиявлення”, в основі яких перебуває наївна впевненість у тому, що Донбас може існувати як самодостатня адміністративно-територіальна одиниця поза будь-яким державним дискурсом, перетворилися на потужний фактор не лише знищення українського суверенітету, а й на важіль руйнації світоустрою, усталеного після Другої світової війни.

Тим часом бажання спростити ситуацію, звести її до російсько-українського етнічного протистояння і за будь-яку ціну довести право на домінування чи то українців, чи то росіян в Південній Україні загалом, Донбасі зокрема, не йде на користь авторським концепціям, а що найсумніше, на користь осмисленню доволі складної суспільно-політичної ситуації та її гармонізації. Двомовність у працях років незалежності на загал фігурує як жупел русифікації і як синонім відсутності національної свідомості. Останнє твердження, як засвідчують події останніх місяців, не пройшло перевірку практикою: етнічні росіяни та етнічні українці стоять по обидві сторони умовних і явних барикад, розділених ідеями Майдану і “русского мира”.

Отже, процеси, що нині відбуваються на Сході України, є ні чим іншим, як відлунням тектонічних зрушень у тілі так званих радянських соціалістичних націй, що консервувалися й штучно стримувалися впродовж понад 70-ти років радянської історії. В них у спотворено гіпертрофованому вигляді великоросійського шовінізму унаочнюється і відродження російського націоналізму, природний поступ якого був призупинений більшовиками, і відчайдушна боротьба українського націоналізму за державний суверенітет та відновлення історичної справедливості. Втім, не сама лише вирішальна битва російського та українського націоналізмів відбувається нині на Донбасі, і не лише доля російського та українського проектів вирішується в ній. Йдеться передовсім про збереження геополітичної рівноваги в Євразії та недопущення реінкарнації імперської політичної традиції.

Зважаючи на зазначене вище, розуміти принципову відмінність ментальної матриці сучасних мешканців Донбасу вкрай важливо. Це є не лише основа подальшого наукового заглиблення у вкрай актуальну проблематику, це є життєво необхідний фундамент для розробки довгострокових програм нівелювання “донбаського розламу” в тілі української нації. Важливо усвідомлювати: відмінність ціннісної складової донбасівської ідентичності від сутнісних міфів, які перебувають у підоснові формування будь-якої національної ідентичності, полягає в тому, що знакові постаті та пам’ятні дати донбаського міфу перебувають поза межами будь-якого національного дискурсу, російського зокрема.

Основу пам'яттевої матриці донбаських містیان складає радянський міф. Ним пронизане все, що оточує місцевого мешканця від народження: всі більш-менш значні події в житті міста (перш за все – День шахтаря) відбуваються на центральній площі – ім. Леніна; масові святкування – в Будинку культури, побудованому за радянських часів, чи біля пам'ятників радянської доби (Леніну, Орджонікідзе, Кірову і т. і.). Власне, інших історичних пам'яток нема навіть у містах, що мають відносно тривалу історію. Скажімо, перша кам'яна будівля в Слов'янську з'явилася тільки в 1812 р. – це була церква на цвинтарі. Що вже казати про решту міст, які стали містами лише на середину ХХ ст. чи вирости поблизу шахт в 70-і рр. ХХ ст.? До того ж більшість донбасівських міст переважну частину своєї історії існували як села, неодноразово вщент вигорали за часів лихоліття. Таким вузьким архітектурним, історико-культурним шаром не може “похвалитися” міське середовище в жодному з регіонів України. Власне, в більшості випадків ідеться про його відсутність.

Слід визнати – зрушення, що відбулися в соціумі Донбасу під впливом тривалої в часі політики денаціоналізації, вплинули на глибинні механізми його відтворення. Наприкінці радянської епохи це помітив вже згадуваний молодий японський дослідник, що наполегливо працював у донецьких архівах над вивченням історії регіону. Гіроакі Куромія зробив парадоксальний висновок: “клас” і “нація” – дві важливі концепції політичного мислення, що сформувалися як реакція на Просвітництво, – не підходили й не підходять до реалій політики в Донбасі”¹³.

Сучасне соціокультурне середовище Донбасу дійсно є плідним ґрунтом для процесів етнокультурної маргіналізації: покоління виростили із невизначеною, а то й анаціональною самоідентифікацією. Не космополітичною, а саме анаціональною. І саме ця обставина ставить вкрай високі вимоги перед дослідниками, які звертатимуться до вивчення дотичної проблематики. Не менш потужні виклики стоять перед державниками, які мають інтегрувати Донбас у загальноукраїнський політичний та етнокультурний проект. Надійною основою відповідних стратегій може бути лише розвиток фундаментальних наукових досліджень дотичної проблематики.

Історичний досвід Донбасу засвідчує: формування модерної української політичної нації є об'єктивним і, тепер уже зрозуміло, незворотним процесом, який неспроможні зупинити жодні імперські практики. Проте останні здатні суттєво його гальмувати, відтермінуючи в часі вирішення низки завдань обов'язкового “дорослішання” цього складного соціального організму, формування й розвиток відповідного йому громадянського суспільства, механізмів взаємодії суспільства і влади.

¹³ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння. – С.475.

Націєтворення – наскрізний процес переродження суспільства. Його неможливо “організувати” чи “вигадати”. Він має просуватися як згори соціального організму, так і знизу. Цього, на жаль, впродовж 25 років незалежності не спостерігалось не лише на Донбасі, а й у решті історичних регіонів. Намагання згори створити нові смисли і надати українській нації модерної форми досі не стали результативними, оскільки були штучними. Органічний процес націєтворення – тривалий в часі і має пройти кілька етапів. Надзвичайно відповідальним серед них є просвітництво, впродовж якого нові національні смисли не лише генеруються інтелігенцією, а й розчиняються в суспільстві, перетворюючись на органічну складову його ментальності. Українська модерна нація не може народитися раніше, аніж “перетравить” свій радянський досвід, розкриє в ньому все втаємничене і незнане. Фактично йдеться про своєрідне пробудження від вікового летаргійного сну, в який українська етноспільнота була занурена більшовиками. У новому історичному контексті ця спільнота мала виносити, народити нову інтелігенцію. Осмисливши досвід попередників, вона мусила виробити нові смисли і привнести їх у масову свідомість. Знадобився час, два Майдани, аби зміни з уявних почали ставати очевидними. Втім, без акту зовнішньої агресії цей процес навіть узимку 2013 – 2014 рр. не виглядав незворотним. Анексія Криму, безчинства козачків та “реконструкторів” на Луганщині і врешті “донбаський розлам” стали каталізатором дорослішання “молодшого брата”, який впродовж року “перемахнув” кілька десятиріч повільного інфантильного дорослішання.

За окреслених обставин роль суспільствознавців складно переоцінити. Водночас слід відзначити: пріоритетні позиції в аналізі причин та етапів формування так званої донецької ідентичності міцно утримують політологи, культурологи, соціологи, публіцисти. Впродовж років історики дистанціювалися від дослідження дотичної проблематики, віддаючи перевагу конкретиці соціально-економічної, суспільно-політичної та культурної історії Донбасу, і це не йшло на користь підведення дійсно наукового підґрунтя під пропоновані суспільству концепції.

В результаті дискурс збочився в напрямку культивування низки шаблонів, штампів, уможглих зауважень, необґрунтованих екстраполяцій, що справляють неабиякий вплив на суспільні настрої. Радянський міф “Донбасу – всесоюзної кочегарки” – замінив дискурс “двох Україн”, що стараннями політиків вже понад десятиріччя розділяє український електорат. Власне, сьогоденні події на Донбасі є інверсією протистояння вкорінених стереотипів, що з латентної фази перейшло в активну.

Отож, і суспільство і держава потребують нової історії Донбасу. Не йдеться про “переписування” її в антитезу тій, що була, чи антитезу “російському виклику”. Не йдеться й про огульне засудження

радянської спадщини, яке в сучасних обставинах спричинятиме ще глибший суспільний розлам. Йдеться про повноцінне осмислення історичного шляху регіону. Йдеться про те, що історія Донбасу має перестати бути історією шахт і заводів, будівель п'ятирічки, стаханівського руху. Вона має перетворитися на багатогранну і поліфонічну історію звитяг і страждань народу.

Настав час переглянути і деталізувати концепти “боротьби двох культур”, “двох Україн”, “російськомовного Донбасу”. В центрі нової історії Донбасу, наповненої Правдою в усій її принадливості і ганебності, має постати Людина. Врешті, коли обивателі дізнаються, як і чому П. Ангеліна (грекиня з урумського селища Старобешево) стала стахановкою і як заплатила за всесоюзну славу сталінської орденосиці, найсмачніше “Ескімо” за 22 коп. на паличці перестане здаватися солодким. Тоді ж нарешті відновиться зруйнована більшовиками ланка історичної пам'яті, без опертя на яку говорити про повноцінне націєтворення не доводиться. Це завдання сучасної історіографії є надскладним. Ймовірно жодна з країн світу не знала такого системного нищення історичних засад етновідтворення, спотворення фактів і дискредитації скільки-небудь помітних історичних постатей, як Україна. Наповнення історичної канви Правдою лишатиметься пріоритетним завданням наступної генерації українських істориків. Без відновлення історичної пам'яті на засадах Правди розмови про рух у майбутнє є безглуздими. Інструментів для цього у сучасній історіографії більш ніж достатньо: це і мікроісторія, й історія повсякденності, й історична урбаністика, й історична антропологія тощо.

З названим вище завданням історична наука потроху справиться. Наступне ж її завдання значно відповідальніше в контексті сучасного етапу українського націєтворення. Йдеться про продукування базових історичних і пам'яттєвих складових модерного українського національного проекту. Завдання це є обов'язковим для всіх сучасних націй, і ми не є винятком.

Попри весь той суспільний негатив, напругу, роздратування і часом природну реакцію зневіри й відторгнення, що спричинив “донбаський розлам” (останні артикулюються в інформаційному середовищі висловами на кшталт: “Як із ними жити в одній країні?”, “Відділити і забути”, “Ампутувати як гангрену” тощо) його місце у вітчизняній історії та модерному національному проекті має бути врешті чітко визначене. Та ситуація, що Донбас ніби ментально й культурно “завис” поміж Україною і Росією, не може тривати вічно. Подальше культивування українським суспільством такого собі “статус-кво” щодо умоглядного “російськомовного Донбасу” є прямою загрозою не лише державному суверенітету, а й майбутньому української нації.

Донбас нині – не лише зона громадського конфлікту, не лише поле “гібридної війни”, де борониться український суверенітет, не лише дзеркало, в якому відбиваються попередні політичні помилки та еко-

номічні прорахунки влади, а й потужний каталізатор сучасної фази націєтворення, причому по обидва боки умовного “гібридного” кордону. Донбас (не важливо, розуміє це нині загал Великої України та мешканці окупованих територій, чи ні) – то є чистилище сучасної української ідеї і горнило громадянського суспільства. Нація народжується у вогні у принципово нових історичних обставинах.

У чому полягає зерно розбрату? І взагалі чи є воно? Чи не є так зване мовне питання в інтерпретації “рускомирской” ідеології симулякром, яким зацікавлені політичні сили прагнуть підмінити реальні етнокультурні та етнополітичні процеси та проблеми?

Не позбавлений сенсу висновок Н. Кочан: “... Донбаський регіон до початку війни являв собою певний майданчик, де стихійно – без усвідомленої, цілеспрямованої та послідовної політики з боку держави – опрацьовувалися моделі взаємодії та співіснування, а також взаємопоборювання відмінних світоглядних, духовних і культурних цінностей на релігійно-політичному та етнорелігійному ґрунті, розгорталася конкурентна боротьба ідентичностей за вплив на особу на рівні духовних і світоглядних цінностей та етнополітичних орієнтацій, тобто на рівні формування та закорінення засад ідентичності особи і спільноти”¹⁴. Віддаючи належне його доречності, варто шукати відповідь на запитання: в чому полягала принципова відмінність цього регіонального “майданчика” від решти складових України, зокрема Західної?

Відмінностей між Східною та Західною Україною безліч – власне, в цьому також виявляється безмежність та розмаїтість світу. Втім є одна визначальна: на Заході України етнонаціональне життя все ще переважно відбувається в живих організаціях місцевих громад. Воно все ще доволі міцно прив’язане до традиційного типу відтворення, в якому річний виробничий та календарний цикли найтіснішим чином пов’язані з життєвим циклом і складають єдине ціле. За такого типу етновідтворення народження і смерть, хрестини і весілля, обжинки та збирання врожаю, коляда та вихід у поле, Водохреща й коловорот – це все прояви життя як такого у конкретній національній формі. В такому світі мова – колискових, весільних і поховальних пісень – сакральний атрибут етнічності. Інша справа – мова мегаполісів: мова СМСок, факсів, рекламних оголошень, врешті, написів на стінах. Відповідно і ставлення до неї – передовсім як до засобу комунікації – визначає свідомість людини новітньої інформаційної ери.

В цьому, власне, і полягає базова відмінність поміж Заходом і Сходом України. Один все ще відтворюється в системі координат та естетиці параджанівських “Тіней забутих предків”, для другого – етнічність давно втратила свою сакральність. Перший несамовито бореться за універсум державності української мови, другий просто намагається зробити життя легшим. Попри те, що першому все ж із

¹⁴ Донбас в етнополітичному вимірі. – К., 2014. – С.399-400.

часом доведеться стати на магістральний шлях світового культурного поступу і позбутися ілюзій провінційності та самодостатності, а другий вже давно перемахнув найтяжчий бар'єр модернізації – від'єднання від “пуповини” традиційного національного культурного середовища (причому, в найбільш швидкий, штучний, невластивий цивілізованому світу спосіб), взаєморозуміння між ними дійсно ускладнене. Але це не означає, що його не варто прагнути.

Другою сутнісною ознакою регіональної спільноти є її налаштованість, як це не парадоксально, на збереження традиційності – але в її радянському варіанті. Подібно до сучасної Росії, регіон болісно і неадекватно сприймає переможну (передовсім ментальну) ходу європейської цивілізації. Сприймає як наступ на базові принципи своєї унікальності, протиставляючи йому махровий консерватизм. Як цілком слушно зауважував О. Рафальський, “наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Донбас виконував справді історичну місію в Російській імперії, а потім в СРСР, будучи локомотивом двох промислових революцій. Ця історична місія і її усвідомлення сформували своєрідну в культурно-психологічному та соціальному плані етноукраїнсько-російську регіональну громаду, основу якої становили шахтарі й робітники заводів”¹⁵. Відтоді минуло багато часу, а затверджений в повоєнну добу міф продовжує жити своїм власним життям, не даючи при цьому жити сучасним мешканцям регіону.

Регіональна спільнота Донбасу й досі не зрозуміла, що етап промислової величі “Всесоюзної кочегарки” в минулому, й автоматичне повернення в минуле неможливе. Затухання “зірки” Донбасу промислового регіону, що виступив локомотивом міжвоєнної модернізації та повоєнного відновлення економіки в якості ресурсного додатку до промисловості СРСР – було невідворотним. Не вина, а біда України в тому, що воно припало на добу її суверенізації та становлення. Тягар радянського неамортизованого мотлоху, що вимагав колосальних щорічних капіталовкладень як на консервацію, так і на демонтаж чи модернізацію, був просто таки непідйомним для пострадянської економіки молоді країни, що впродовж 1990-х перебувала в затяжній глибокій кризі. Слід визнати, що Україна не спроможна була справитися із викликами, що постали перед нею в контексті тогочасних проблем стосовно реструктуризації господарського комплексу Донбасу. Жодна з пострадянських республік та й країн колишньої співдружності не спроможна була б справитися із ними. Додатковим ускладнюючим фактором виступила чорнобильська рана, яка важким тягарем лягла на деградуючу економіку держави в найтяжчий період її зростання.

Втім жахіття тогочасної соціально-економічної деградації Донбасу можуть здатися “квіточками” порівняно із тими “ягідками”, що очікують на нього за продовження сьогоденної ситуації. Справа в

¹⁵ Донбас в етнополітичному вимірі. – С.424-425.

тому, що пострадянська криза вразила передовсім монопрофільні міста й селища. Копанки стали символом їх соціально-економічної деградації, перетворивши повоєнні “комсомольські будови” на новочасні гетто. Новомодерна потуга Донбасу постала на плечах промислових урбаністичних гігантів – Донецька, Маріуполя, меншою мірою Луганська – які на початку нового тисячоліття, завдячуючи активності місцевих бізнес-еліт, перетворилися на центри ділової й виробничої активності, оперті на багатoproфільні комплексні і водночас монополістичні фінансово-промислові корпорації. Гасло “Донбас годує Україну”, слід зазначити, по-різному розумілося мешканцями прикопанкових гетто та цілком європейських донецьких хмарочосів.

Ті, хто затіяли колотнечу із відокремленням Донбасу, абсолютно не уявляли міри його зв'язку із Україною та її внутрішнім ринком. Справжній присмерк ери Донбасу розпочнеться відтоді, як зупиниться виробництво і збут продукції цих модерних острівців стабільності, своєрідних “точок зростання” економіки Східної України. Разом із тим, як Донецьк перетвориться на суцільну зону напівтіньового дрібного бізнесу та ринок споживання найпростіших товарів народного вжитку, рухне Донбас – у тому сенсі, який прийнято вкладати в це слово. Його буде відкинуто не на десятиріччя на – сотню років назад.

Отож, майбутнє Донбасу як жодного з регіонів України залежить від його спроможності “владнати” свої стосунки із радянською спадщиною. Ми далекі від того, аби закликати мешканців регіону відмежуватися від власної історії – певне, це було б щонайменше непрофесійно. Ми закликаємо звернутися до неї, аби зрозуміти, що історія про трудовий подвиг Донбасу – то лише частина його реальної історії.

Останнім часом стало популярним зауважувати, що історія вчить того, що вона нічого не вчить. Розхожий каламбур віддзеркалює рівень масової свідомості. Між тим саме в історії наче на долоні видно витоки всіх сучасних суперечностей та проблем. Адже на розвиток соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних процесів потрібні десятиріччя, і те, із чим стикаються мешканці сучасного Донбасу – то є продовження його минувшини.

Регіональній спільноті важко буде позбавитися цієї складової радянського ментального спадку, здається, вона намертво зрослася із нею. Тим часом життєво важливо донести до неї доволі просту думку – у будь-якому регіональному соціумі *всі соціально-класові групи є життєво важливими для повноцінного розвитку. Лише фізично працювати не досить для того, аби соціум рухався вперед.*

Втім, не менш важливо, щоб і українська влада усвідомила: інтеграція Донбасу в загальноукраїнський контекст та його відродження перебуває на шляхах гуманізації його культурного обширу. Власне, опертя на людський потенціал Донеччини і Луганщини має стати стратегією його інтеграції до загальноукраїнського проекту та відродження. Зважаючи на історичний досвід Донбасу, слід наголосити,

що ставка на потенціал ресурсної економіки в сучасному контексті приречена на поразку. Вона лише продовжуватиме агонію “Все-союзної кочегарки”, замість того, аби наповнити регіон новим життям і новими сенсами. Донбас *потребує перспективи, високої мети, інтегрованої в загальноукраїнський національний проект. Донбас життєво потребує мрії, а не лише добробуту.*

Тим часом наукове та духовне осмислення феномену так званого східнослов'янського плавильного тигля залишається найгострішою проблемою інтелектуального простору України. Штамп “плавильного тигля”¹⁶ на загал блокує бажання подивитися на етнокультурні процеси в пострадянському Донбасі під інакшим кутом зору. Застосування установлених уявлень неминуче заводить розмірковування у певні умовляльні конструкції. Скажімо, глава УПЦ митрополит Володимир свого часу наголошував, що, на відміну від західноукраїнського, “східноукраїнський світ ... сформувався в результаті творчої взаємодії української та російської культур”. Першоієрарх вважав надто категоричним висновок С. Гантінгтона про цивілізаційний розлам України і твердив, що церква покликана “ініціювати народження соціокультурного простору, в якому антагонізм західних і східних елементів культури буде творчо переплавлений у синтетичну єдність на засадах православної традиції”¹⁷.

Ніхто, певне, не заперечуватиме, що синтез є не менш продуктивним напрямком культуротворення, аніж виділення нових культурних феноменів зі спільного ядра. Справа ж бо не в тому, що автентичність української та російської культур ставлять під питання цілісність і незмінюваність обстоюваної церковними ієрархами “православної традиції”. Проблема в тому, що ієрархи та політики, так би мовити, “приватизували” результати українсько-культурної взаємодії задля умовного “руху назад у минуле”. Нав'язливе бажання деяких політичних діячів повернути колесо історії у зворотному напрямі вочевидь обумовлюється не тільки архаїчністю мислення окремих представників політичної еліти, інтелігенції та ідеологів церкви. Ідеться про неготовність регіональної спільноти відповідати на виклики сучасного – вже давно чітко структурованого за національною ознакою світу. Ідеться про системне відставання від провідних суспільно-політичних трендів, спричинене затяжною трансмутацією пострадянських державних організмів Росії та України.

¹⁶ Він, до речі, останнім часом доволі активно переосмислюється західними інтелектуалами, які наголошують, що навіть в американському суспільстві, яке править за класичний його приклад (що власне і дав йому назву) про зникнення певних етнічностей не йдеться.

¹⁷ Доповідь митрополита Київського та всієї України Володимира на Архієрейському соборі Руської Православної Церкви (Москва, червень 2008 р.) // Українське Православ'я на рубежі епох. Виклики сучасності, тенденції розвитку. – Режим доступу: <http://www.orthodox.org.ua/uk/node/3165>

У світлі “русскомирских” ідей намагання використати властивий низовим українсько-російським зв’язкам інтегральний характер, названий свого часу І. Кононовим “українсько-російською домінуючою коаліцією”, як уявляється, набуватиме якісно нових конфігурацій. Не секрет, що і раніше цей так званий “союз” мав доволі обмежений люфт реалізації – на рівні виробничого, повсякденного та сімейно-шлюбного життя пересічних обивателів. У тому, що стосувалося суспільно-політичного, а ще більше бізнесового життя регіону – про жодний альянс не йшлося. В цих сферах етнонаціональні відносини точніше можуть характеризуватися терміном “конкуренція”, а в певні періоди суспільно-політичних криз (таких, скажімо, як кризи 2004 р., 2013–2014 рр.) йшлося й про відверте протистояння. Однак, попри всі негаразди воно не було непримирним.

Саме тому, незважаючи на намагання втягнути в аносований російськими масмедіа братовбивчий конфлікт широкий загал мешканців регіону (тобто, безпосередніх носіїв взаємин “українсько-російської домінуючої коаліції”) і надати йому ознак універсальності, чимдалі виразніше події “русской весны” набували рис неприхованого втручання іноземних за походженням сил і доктрин, позбавлених насправді широкої підтримки місцевого населення.

Тим часом вигляд “русского мира” на Донбасі у віддзеркаленні російських та українських масмедіа змушує шукати відповіді на запитання: що стало причиною та пусковим механізмом загострення ситуації? яким чином у переліку претензій і вимог донбасівців до Києва поєднуються непоєднані ідеї? Співіснування взаємовиключних гасел, міфів та візуальних образів, стиснених у просторі й часі, наводить на сумні думки чи то про “всеїдність” донбасівців, чи, принаймні, про нерозбірливість у споживанні та тиражуванні складових “советско-русскомирского” міфу, в якому сюрреалістичним химерним чином постає Й. Сталіна приросла ангельськими крилами, а ленінсько-троцькістські сценарії унезалежнення радянських республік трансформувалися в доктрину визволення одновірців від гноблення “всесвітньої імперії зла” – США. Алогічність подій 2014–2015 рр., полярність оцінок їх як масовою свідомістю, так і експертним середовищем примушує дослідників шукати причини аномального ментального розколу. Зрозуміло, що “відмінний історичний досвід у різних регіонах України створив політичні культури та ідентичності, що дуже різняться”¹⁸. Втім виявлення цих відмінностей та ще й у таких одіозних формах неможливо пояснити лише історичними факторами (цілком природними, однак, які ніколи раніше не призводили ні до чого подібного). Йдеться фактично про інформаційне отруєння, з яким масова свідомість за відсутності чітких ідентифікаційних опор, справитися виявилася неспроможною.

¹⁸ Химка Дж.-П. Історичні передумови регіонального конфлікту в Україні // Режим доступу: ukraine.politicalcritique.org/.../istorychni-pered.

Нині у суспільстві жваво обговорюється питання про трансгенераційні травми і про те, що вони нівелюються на етапі існування четвертого покоління. Історичний досвід України в його радянській складовій є суцільно травматичним. Причому, кожне наступне покоління, акумулюючи на генетичному рівні страхітливий досвід попередників, примудрялося переживати власну катастрофу (і не одну). Не є винятком і покоління 90-х рр., яке соціологи традиційно називали втраченим. Нині “втрачене покоління” в українському Донбасі, як і в Росії, активно заявляє про своє право на керування у політичних структурах, намагаючись отримати реванш за втрачені надії та ілюзії. “Реалізатори будматеріалів на ринках, хронічні безробітні, організатори святкувань у дитячих садках отримали статуси “міністрів”, “депутатів” і “мерів”. Саме в таких статусах вони почали з’являтися у новинах у прайм-тайм. Лідерами квазідержав їх зробили не виборці, а телеканали і газети РФ”, – слушно зауважує Д. Казанський¹⁹. “Русская весна” стала зоряним часом “невдах” – часом, коли відкрилась можливість переписати життя наново. Їхні цілі химерним чином співпали з планами політичної еліти східного сусіда.

Втім не лише зовнішньополітичні фактори впродовж років спричиняли дисплазію масової свідомості донбасівців. Потужним генератором відцентрових ідей виступала й поважна частина українського політикуму. Українські кандидати в президенти часто користувалися послугами кремлівських політтехнологів. Послуги їхні, слід визнати, були не лише ефективними (в сенсі гарантували президентство), але й несли потужну конфронтаційну складову. Абсолютно типова в російському політичному просторі, така, що давно знищила реальні вияви народовладдя, ба, навіть кволі ознаки самостійного політичного думання, вона будувалася на енергії протиставлення та нацькування регіональних (в російській дійсності це, скажімо, традиційна російсько-чеченська дихотомія), соціальних (народно-олігархічна дихотомія), етнічних (російсько-єврейська, російсько-кавказька тощо дихотомія) спільнот. Всі вони, включаючи останню – під історично звичним лебедівським конструктом “боротьби двох” культур, експлуатувалися практично всіма політичними силами України – всіма більш-менш харизматичними лідерами. Завдячуючи їм, інерція розбрату з передвиборчих платформ плавно перенеслася до Верховної Ради, а вже звідти з телеекранів, що її транслювали – стала нормою повсякденного життя України. Боротьба кланів за вирішальні важелі державного управління та фінансові потоки обивателем почала сприйматися як цивілізаційне протистояння Заходу та Сходу. Жодного захисту від цієї мани окрім доброї волі кандидатів/президентів/депутатів не було. Населення незалежно від

¹⁹ Казанский Д. Война, как реалити-шоу // Режим доступу: ukropnews.com/article/_8811.html.

своєї регіональної, етнонаціональної приналежності стало заручником російських політтехнологій на своїй власній землі.

Впродовж багатьох років Донбас залишався в зоні монопольного (монопартійного) впливу. Партія регіонів вміло винищувала паростки громадянського суспільства та конкурентів з інших партій, використовуючи для цього всі важелі: і адміністративний ресурс, і тісні взаємини з обраним конфесійним напрямом, і особливості етнонаціональної структури населення, і його корпоративні інтереси.

Варті уваги зауваження місцевих активістів щодо ролі, яку відіграли в розгортанні подій весни 2014 р. марксистські ліві групи. Не меншої уваги заслуговують і висновки про те, що агентурний кордон РФ в регіоні пролягав не крізь маргінальні групи (як це зазвичай говорять масмедіа), а крізь ПР та КПУ. Однак і цей висновок видається найпростішим. Втім, як цілком слушно зауважує Станіслав Федорчук, “люди, які захоплювали Верховну раду Криму, приїхали після цього на Донбас, аби і далі допомагати російським спецслужбам по суті знищувати регіон і українську владу. Досі не дана оцінка СБУ й МВС Донецької області, чиї співробітники не просто перейшли на бік російської армії та спецслужб РФ, а й стали основою колабораційних військ. Завдяки їх базам (місцевої міліції і місцевого управління СБУ) “ДНР” удалося влаштувати у Донецьку масштабні репресії проти українських активістів і створити атмосферу страху й антиукраїнського геноциду в Донецьку”²⁰.

Можна погодитися із зауваженням В. Войналовича та Н. Кочан про те, що “регіональний кримінально-олігархічний політичний істеблїшмент на середину 1990-х рр. перетворив Донбас на закритий від впливу центральної влади анклав”²¹. Варто додати лише, що Київ ця ситуація значною мірою влаштувала. Столична еліта пішла шляхом найменшого спротиву, розподіливши сфери впливу поміж своїх прибічників і супротивників, зберігаючи такий собі статус-кво, сподіваючись, певне, змінити все собі на користь, накопичивши вирішальну перевагу сил. Однак боротьба еліт не припинялася, етап дикого капіталістичного накопичення внаслідок багатства природних ресурсів тривав, отож, час централізації управлінських ресурсів і використання їх на користь країни та її народу, вирішення низки соціально-економічних проблем повсякчас відсувався у прекрасну, але далеку перспективу.

Аналізуючи новітню історію регіону в контексті історії України, можна зробити невтішний висновок: “донбаський розлам” є природним

²⁰ Федорчук С. Путин одурачил Україну картинками “черноротого Донбасса” // Режим доступу: obozrevatel.com/82634-godovschina-dnr-rabota-nad-oshibkami-putin.

²¹ Войналович В.А., Кочан Н.І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. – К., 2014. – С.12.

і закономірним етапом попереднього розвитку української державності і непослідовності дій її політичного естеблїшменту, який ніколи не усвідомлював повноту загроз і не відчував відповідальності перед суспільством.

У цьому сенсі “донбаський розлам” є своєчасним і вкрай корисним уроком. Він є приводом для “роботи над помилками”, які, слід сподіватися, ще не пізно виправити. На глобальному рівні фактично йдеться не лише про лікування “донецької рани” скороминущими політичними і економічними “припарками”. Йдеться передовсім про реанімацію державного суверенітету України, створення й розбудову не симулякру державності, а реального його прототипу.

В контексті висловлених вище, без перебільшення, фундаментальних завдань сучасного етапу українського державо- та націєтворення варто по-новому поставити базове питання історичної пам'яті. Отже, яке місце в системі координат історії пам'яті відвести Донбасу?

Найбільш перспективним, науково і суспільно плідним, видається підхід до Донбасу як до української національної спадщини. Не йдеться про те, що Донбас є більшою мірою національною спадщиною, аніж будь-який з решти українських регіонів. Не йдеться й про суто історико-культурний внесок Донбасу у формування базових засад українського націє- і культуротворення, матеріалізований у постатях Володимира Сосюри, Миколи Скрипника, Івана Дзюби, Микити Шаповала, Леоніда Бикова, Анатолія Солов'яненка, врешті-сотень тисяч уродженців регіону. Не йдеться про подальше культивування радянського донбаського міфу чи насадження його перевертня. Йдеться про формування через осмислення/усвідомлення/прийняття/розуміння обоюдної відповідальності у відносинах між центром і регіонами. Йдеться про наповнення принципу унітаризму реальним історичним змістом.

Ми можемо або відмовитися від своєї спадщини і дати їй перетворитися на порох, а можемо, заробивши кошти, склавши план-проект, побудувати на тому фундаменті будинок, гідний майбутнього наших дітей і онуків. Стратегічно неправильно відмовлятися від донбаської спадщини. Попри сьогоденну зовнішню бідність і непривабливість її загальнотеоретичний та пізнавальний потенціал є колосальним, зокрема і в тому, що стосується теорій націй і націоналізмів, імперських практик маргіналізації та об'єктивних незворотних процесів націєтворення. Історія Донбасу – наскрізний стогін народу, який зазнав впливу оманливих ідей більшовизму, випив чашу випробувань і біди до дна. Вся його радянська історія є свідченням того, що комуністична ідея є утопією, а намагання її втілити в життя обертається масовим терором, соціально-економічною й етнокультурною деградацією. Цей урок не лише має бути завченим українським суспільством, а й донесений до решти світу.

Важливо те, що він може і має бути використаний задля переходу української нації на принципово новий ментальний, культурний і соціальний рівень. На часі усвідомлення того факту, що представники тих понад 130-ти етносів, про які постійно йдеться в аналітичних та наукових публікаціях, живуть у різних соціальних реальностях: громад, що існують як повноцінні етнічні спільноти, небагато; ще менше громад, що стали на шлях громадської самоорганізації. Переважна більшість мешканців Донбасу існує поза національно орієнтованими дискурсами. Окрему стратегію Українська держава має також здійснювати до повсякчас зростаючої категорії мігрантів у першому поколінні, щоб у перспективі позбутися проблем, аналогічних тим, що існують нині в Східній Україні. Ще більшу увагу слід звернути на законодавчу базу соборності Української держави, чітко прописавши в ній суб'єкти права самовизначення. Очевидно слушною є думка М. Джемільова про те, що право на самовизначення можуть мати лише корінні народи, а не переселенці з внутрішніх областей Росії.

Для дослідження й опису поточних подій треба буде шукати нові підходи і нову мову, спроможну адекватно відобразити суть ментального протистояння “двох Україн”, пам'ятаючи, що основу їхньої різності становить не відмінність національно-мовних матриць, а застарілі занедбані соціально-економічні проблеми стагнаційних регіонів. Регіональний шовінізм був притаманний “двом Українам” завжди, на ньому й паразитував увесь політичний істеблішмент: як правляча коаліція, так і опозиція. Одна й інша керувалися лише своїми особистими інтересами, ментальні відмінності регіонів вони використовували як шлях до влади та інструмент її збереження. Саме через те нинішня політична еліта дбала не про зближення “двох Україн”, а про поглиблення розколу поміж ними. Їхні старання не лишилися марними: “холодна війна” ідей, вміло використана зовні, переросла в справжню війну; безневинне на перший погляд “плакатне” політичне заробітчанство перейшло в свою вищу форму – “воєнне наймитство”. В окреслених умовах цивілізаційне завдання України в ближчій перспективі полягає в тому, аби перевести НАСЕЛЕННЯ на інший рівень свідомості і перетворити його в НАРОД/НАЦІЮ.

СМОЛИЙ В., ЯКУБОВА Л. Донеччина и Луганщина: место в модерном украинском национальном проекте. В статье на основе исследования исторической динамики государственных практик регулирования межнациональных отношений на Востоке Украины и интеграции региональной идентичности в общенациональный и общегосударственный контекст рассматриваются присущие региону формы межэтнических и социальных взаимоотношений, определяются современные тенденции и перспективы развития. Отмечается, что давно назревшее приращение историко-теоретического знания по проблеме может стать стимулом разработки действенных программ интеграции региональной общности в общеукраинский социально-экономический, общественно-политический и культурный контекст.

Ключевые слова: национальный проект, национальная идентичность, этнонациональная специфика, Донеччина, Луганщина.

SMOLIJ V., YAKUBOVA L. **Donetsk and Luhansk Regions: The Place in Modern Ukrainian National Project.** The article, basing on the study of the historical dynamics of state practices of regulation of the international relations in the East of Ukraine and integration of regional identity in the national context, deals with the inherent to the region forms of social relationships. It is noted that the increment of historical and theoretical knowledge on the problem can become a stimulus for the development of effective programs of regional integration in the all-Ukrainian socio-economic, socio-political and cultural context.

Keywords: national project, national identity, ethno-national specificity, Donetsk region, Lugansk region.

References

Vojnalovych V.A. & Kochan N.I. (2014). *Relihijnyj chynnyk etnopolitychnykh protsesiv na Donbasi: istoriia i suchasnist'*. Kyiv: IPIEND im. I.F.Kurasa. [in Ukrainian].

Hohokhiiia N.T. (2006). Urbanizatsijni protsesy v Donbasi v 30-kh rr. XX st. In *Stosunky Skhodu ta Zakhodu Ukrainy: mynule, s'ohodennia ta majbutnie*. (pp. 310-326). Luhans'k. [in Ukrainian].

Donbas v etnopolitychnomu vymiri. (2014). Kyiv: IPIEND im. I.F.Kurasa. [in Ukrainian].

Dopovid' mytropolyta Kyivs'koho ta vsiiei Ukrainy Volodymyra na Arkhierej-s'komu sobori Rus'koi Pravoslavnoi Tserkvy (Moskva, cherven' 2008 r.). In *Ukrains'ke Pravoslav'ia na rubezhi epokh. Vykylyky suchasnosti, tendentsii rozvytku*. Retrieved from <http://www.orthodox.org.ua/uk/node/3165> [in Ukrainian].

Kazanskij D. Vojna, kak realiti-shou. Retrieved from ukropnews.com/article/_8811.html [in Russian].

Kuromiya Hiroaki. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: ukrains'ko-rosijs'ke prykodonna, 1870–1990-ti roky*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

Maliarchuk N.H. (2011). *Rosiiany v Donbasi (20–30 rr. XX st.)*. Donets'k. [in Ukrainian].

Narysy etnichnoi istorii Donechchyny (XVIII – poch. XX st.). (2010). Artemivs'k. [in Ukrainian].

Narodne gospodarstvo Ukrains'koi RSR u 1972 rotsi. Statystychnyj schorichnyk. (1974). Kyiv. [in Ukrainian].

Nikol's'kyj V.M. & But O.M. & Dobrov P.V. & Shevchenko V.O. (2005). *Knyha pam'iaty hrekiv Ukrainy*. Donets'k. [in Ukrainian].

Konovalova O.V. (Ed). (1998). *Popechitel'nyj komitet ob inostrannykh poselentsakh Yuzhnoho kraya Rossii 1799-1876 gg.* Vol. 1. Odesa. [in Russian].

Sarzhan A.A. (1998). *Sotsial'no-ekonomicheskie i politicheskie protsessy v Donbasse (1945 – 1998 gg.)*. Donetsk. [in Russian].

Torba V. Okupatsiia Donbasu rozpochalas' zadovho do trahichnykh podij vesny-lita 2014 roku. Retrieved from zik.ua/valentyn_torba_okupatsiya_donbasu. [in Ukrainian].

Fedorchuk S. Putin odurachil Ukrainu kartinkami “chernorotoho Donbassa”. Retrieved from obozrevatel.com/82634-godovschina-dnr-rabota-nad-oshibkami-putin. [in Russian].

Khymka Dzh.-P. Istorychni peredumovy rehional'noho konfliktu v Ukraini. Retrieved from ukraine.politicalcritique.org/.../istorychni-pered. [in Ukrainian].